

BENCE ERIKA

Regionális és multikulturális jelenségek tematizációja a vajdasági magyar irodalomban (és irodalomoktatásban)

A kulturális identitás nyelvi aspektusainak, azaz a Másik eltérő nyelve megértésének kérdése széleskörűen tematizálódik a vajdasági magyar irodalomban. A nyelvi különállóságra, illetve a regionális köznyelv létére és legitimitására reflexiók sora irányul a térségi magyar irodalomban. Ezzel együttthatóan a multikulturális indentitás illúziója is megjelenik, illetve tematizálódik társadalomtörténeti csődje. A vajdasági magyar irodalom oktatása ezeket a nyelvi és nyelvhasználati témákat is jelenti és felveti. [1]

A nyelvi és a kulturális identitás

A nemzeti önértelmezés nyelven alapuló meghatározottsága több évszázados tradíciót jelent a közép-európai nemzeti közösségek életében, miközben az önidentifikáció más formáiról és viszonyrendszereiről, pl. a kultúra tartalmaihoz való viszony assmani (Assmann, 2004) felfogásáról is beszélhetünk.

A nagybetűs Idegenről alkotott történeti alakzatok és sztereotípiák a Másik nyelve és kultúrája elutasításának termékei/következményei (Gadamer, 1991; Toldi, 2010; Utasi, 2011). Egyik legrégebb példája a barbár jelensége és fogalmi vonzatai az európai kultúrában. A barbár az ókorban a saját kultúrától idegen, bárdolatlan, műveletlen közösségeket, a Másik meg nem értett nyelvét jelöli; az ógörögök perzsák ellen vívott háborújától kezdődően a kegyetlenség és a durvaság megnevezése. Ma magatartásmintát és szellemi tartalmat jelöl: egyrészt az intellektuális értékrenden kívüli habitus, másrészt a civilizációs társadalmakkal szembeni történeti erőmozgások jelentéstartalmait fedi. A közép-európai értékrenden belül sokszor a Balkán-legendával és az ember alatti lét, az „állatiság” létformáiról alkotott képzetekkel csúszik egybe.

A nyelvi és kulturális identitás jelensége (a vele összefüggő Idegen/Másik-képzetek, barbár-legendák és Balkán-képek) a legújabb kori vajdasági magyar irodalom egyik legfontosabb jelentésalkotó tartományát jelenti, sokszorosán tematizálódik lírában és prózában egyaránt. A példák sokaságából kettőt emelek ki.

Juhász Erzsébet *Határregény* (Juhász, 2001) című műve, egy – az egykori Monarchia területén szétszóródott, Trianon után egymástól politikai, nyelvi és kulturális határok által is elválasztott – család tagjainak önidentifikációs kísérleteit a posztmonarchikus életforma meghatározó sajátosságaként mutatja be. A családregegyként is értelmezhető regény egyik

legjellemzőbb – a nyelvi identitásról szóló – története a szabadkai Patarcsics Miklós életének – de még inkább – halálának fejezete. A Patarcsics fivérek szlovén apa és bunyevác anya gyermekeiként látták meg a napvilágot – az apa és az anya eltérő önazonosság-képe súlyos válságot teremt mindkettejük, de erőteljesebben Miklós tudatában. Amíg az apa részéről nem éri határozott instrukció e szempontból – az apai identitás alapja ugyanis az egyszerre több kultúrában és nyelvben való létezés képze, vagyis egyfajta multikulturális attitűd –, addig a patriarkálisabb és intellektuális is korlátoltabb közösségből származó bunyevác anya nemzeti önképének alapja a hagyomány és az előítélet. A családi legendárium szerint ugyanis az anyai nagyapa (Bájics Márkó; Bajić Marko) nemzeti hősi kiállása és bátorsága még Rózsa Sándort is megszegyenyítette, amiből az következik, hogy a magyar nemzet nem eléggé hősi, tehát alávaló. Épp ezért szegedi származású menyével, aki – mivel nem rendelkezik különösebb nyelvérzékkel (és a nyelvek iránti érzékenységgel sem) – nem tanul meg szerbül, soha életében egyetlen szót sem vált, mert Cecília mama számára: „*valójában egyre ment, bunyevác-e, horvát-e vagy netán valami elfajzott szerb, csak magyarnak ne higgye senki, mert nincs annál alávalóbb dolog.*” (Juhász, 2001: 60) Amiért a fiai, Miklós és János magyarnak vallják magukat, az „*elátkozott, ismtenverte gimnázium*”-ot (i. m. 60) hibáztatja, holott a fiúk (különösen Miklós) tudatában – az aktuális magyar hatalom asszimilációs törekvéseinél – sokkal nagyobb identitásválság zajlik. Hogy az egyén önazonosság-képe egyáltalán nem csak „nyelvkérdés”, hanem kultúrával való azonosságtudat elsősorban, azt épp Miklós egzisztenciális tragédiája mutatja. Az SZHSZ Királyság jelentette hatalomváltást követően, vagyis Trianon után mind a neve (Nikola Patarčićnak írják át), mind az anyanyelve (anyja révén tökéletesen beszél szerbül) megfelelő volna – mégis vállalja a nemzeti alapú diszkriminációt, amikor a hivatalokban, ahol ott áll a felirat – „*Govori državnim jezikom!*” [1] –, s rendre ráripakodnak, hogy: „*Ne ugass!*”, magyarul szólal meg. „*[...] úgy érezte, ha egyetlenegyszer igazából át tudná érezni, hogy ő magyar, az lenne a révbe jutás, minden földi jónál nagyobb gazdagság. Akkor végre megállhatna a maga lábán, igazi férfi lenne...*” (i. m. 60) Amikor 1944-ben bejönnek Szabadkára az oroszok, az az iszonyatos sejtelme támad, hogy „*ezentúl már az oroszok mindig itt maradnak, és őt arra fogják kényszeríteni, hogy orosznak vallja magát*”. (i.m. 63) Miután borzalmas félelem és gyengeség fogja el, kénytelen lepihenni – „*Soha többet nem ébred fel erre a világra.*” (i. m. 63.) Képletesen: a nemzeti önidentitás hiányába hal bele.

A barbár legendájának egyik legmarkánsabb tematizációja Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* (Balázs, 2008) című regénye. A Római Birodalom egykori limesén, azaz a Pannónia területén évszázadok folyamán formálódott, majd elpusztult népközösségek és

államalakulatok történetét a róluk kialakult sztereotípiák nyomán jeleníti meg úgy, hogy közben a rálátás perspektívája folyamatosan módosul. A térségbe érkező barbár törzsekre a civilizált Róma lenéző és idegenkedő tekintete vetül. Ez a lenéző tekintet – az elbeszélői látószög mobilitását címében (*Kinek Észak, kinek Dél*) is reprezentáló regényben – térbelileg manifesztálódik: a Tarcal hegy, a mai Fruska Gora római kori őrhelyeiről vetül a „civilizált tekintet” a Duna másik partja felől, a limesen túlról a birodalomra törő „barbár társaságok”-ra: „elsősorban a szarmataivadék jazigokra, de előfordult itt más éhes népség is e széles, huzatos »tatárpusztán«, amely népség netán gyomrának szilaj dühétől vezérleve, legyőzhetetlen rabláskényszerből, vagy akár puszta heccből is veszélyt jelentett a nagy birodalomra nézve. Száguldoztak itt hunok, jöttek előttük szlávok a nagy népvándorlás áradatával, gótok lepték el a jazigok szomszédságát, véres csatákban szorítva vissza a rómaiakat.” (Balázs, 2008: 8) Az idegenre rávetített becsmérő, barbár (állat)képzetek a Másik nyelvének, kultúrájának és észjárásának meg nem értéséből fakadnak. A térségben feltűnő korai magyarok „ugarul ugattak” (i. m. 243), a gótok „ronda és erősen szodomita” (i. m. 228) népnek minősülnek.

A Római Birodalom limesvidékén létrejött Barbaricum-történet (Jung, 1991; 2001) a barbárság legendája, az újabb kori nemzetkarakterológiák színterén szükségszerűen csúszik egybe a Balkánról alkotott legendákkal. Ezekben sokszor a „»förtelmes, gyermekfaló, farkasokkal focizó és medvékkel öklöző« Balkán” (Balázs, 2008: 314) képe jelenik meg – az ókori Barbaricum-történet barbár állatképzeteit híva életre. „A Balkán ugye furcsa szó – füzi tovább a gondolatot az elbeszélő. – A balkanizálódás fogalmát megjegyezte immár boldog és boldogtalan széles e világon szerte, s használja is olyan társadalmi folyamat megjelölésére, amelyben nem csupán a gazdasági hanyatlás érzékelhető erősen, hanem az emberek közötti viszonyok eldurvulása úgyszintén. Valamiféle romlást, rothadást, újbóli primitivizálódást, visszavedlést igyekszik jelenteni, és gyakorta olyanok szájából röppen ki, akik maguk sincsenek távol ettől, ugyanakkor halvány fogalmuk sincs, mi rejlik mögötte: igazából hol kezdődik, hol ér véget, s honnan ered az ajkukra szitokszóként tolult baljós kifejezés: Balkán.” (i.m. 313.)

Multikulturális illúziók

Miként az idézett Balázs-regény elmozduló elbeszélői perspektívái révén is nyilvánvalóvá válik számunkra, nagyon is képlékenyek a kulturális és a barbár attitűd közötti határok: „Úgy tűnik ugyanakkor, a világ másik, önmagát pökhendiséig kulturáltabbnak tekintő nyugati, északnyugati része nem érti, hogy ott, a Keleten, Délkeleten másképp jár az emberek agya,

miként a nap is az égen.” (Balázs, 2008: 315) De nemcsak erről, a nemzeti identitásnak és a Másikról alkotott elképzeléseinknek a kultúra tartalmaihoz igazodó meghatározottságáról van szó, hanem a kultúra és a civilizáció tartalmainak különállóságáról és elválasztottságáról. A különválasztott kultúra és civilizációs értékszint között e gondolati körben az az eltérés, miszerint a kultúra kisajátítható és ideológiailag manipulálható, míg a civilizáció egyetemes érték, megosztható. Ezért működhet jól egy civilizációs értékeken alapuló nem nemzetállami konstelláció, mint pl. Svájc, s ezért eredményez ugyanakkor a hatalmas kultúrával büszkélkedő forradalmi Oroszország, majd a Szovjet államalkulat és népei számára a nemzeti kulturális tartalom katasztrófát. Hornyik Miklós *Angol pázsit* (Hornyik, 1991) című short story-gyűjteményében hivatkozik egy állítólagos Maugham-novellára, amelynek egyik – kulturális identitását tekintve: angol lord szereplője – mondja egy, a portyázó lázadók által szétlőtt villamos padlóján hasalva, miután már megismerkedett az orosz művészetek és kultúra nagyságával: „*Ennek az országnak kevesebb művészetre lenne szüksége, és több civilizációra!*” (i. m. 58.)

A pannon térségben, amely a vajdasági magyar irodalom terét is jelenti, a multikulturalizmus, s a reá épülő transzkulturális identitás eszméje a városi kultúra talaján nyert érvényt, s lelt követőkre. Mindekelőtt Újvidékről tűnt úgy, hogy a balkáni térség Párizsa lehet (az idézett Balázs-regényben: „*Duna meneti Athén*” [Balázs, 2008]), egy multikulturális karnevál és kavalkád színhelye, ahol a kultúrák megtermékenyítő keveredésének és minőségalkotó összefüggésének egyik legfontosabb alkotó elve a nyelvi átjárhatóság lehetősége, a városi polgárság többnyelvű identitása. (A falusi környezet tradicionális kulturális szerveződését és hagyománymegőrző irányultságát, zártságát többek között az említett identitás hiánya is generálja: a falusi közösségek ugyanis többnyire egynyelvűek. [Voigt, 2008]) Miként a közelmúlt történetéből, a közben megképződött két évtizedes rálátási távlat nyújtotta értelmezői/érték- és konvenciaalkotói pozíciók révén tudhatjuk, az Újvidék-történet kataklizmatikus képpel zárul: a modern és multikulturális fellegvárnak képzelt város a balkáni nemzetállam sötét bugyraiban süllyed el, amit Végel László *Peremvidéki élet* (Végel, 2000) című esszéregényében az elbeszélő egy még borzongatóbb és végletes, az irodalmi kultúrára vonatkozó reflexióval told meg és zár le. Az elpusztult multikulturális világ naiv polgára hontalan lokálpatriótává válik, léte örösösen premvidéki, irodalmával a *senki földjéhez* tartozó. Ez azért is érdekes konzekvencia Végel esszéregényében, mert a szerző épp ahhoz, az általa poszt-jaltainak nevezett nemzedékhez tartozik, akik legtöbbet investálták a multikulturális jugoszlávság eszméjébe, s leginkább hittek az azóta már sokat vitatott és kifigurázott „tenger-metaforá”-ban, a „nekünk van tengerünk” gondolatába. Újabb irodalmi

reflexiói közé tartozik Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (Lovas, 2005) című, a térségi magyar irodalom legismertebb tropikus alakzatát, a tenger-metaphorát tematizáló, s a reá épülő hazailleszést dekonstruáló Vajdaság-regénye: „*Kifog rajtam ez a tenger-ügy. Meddig volt a bácskaiaknak tengerük, mikortól nincs, vagy fordítva és előlről. Annyiszor körbejártam, annyi felől. Megannyi apróságba, részletbe belelesve, hogy végül az egészből semmi ne kelljen. Szarok az Adriára. Végül kiderül, hogy Csáth oldotta meg a legelegánsabban: ott fejezte be, ott maradt, ahová tényleg tartozunk: a határon, sehol, a homokba fúrt fejünkkel. Csakhogy a metaforák visszacsapnak. Fejbe vágnak, hálátlan dögök.*” (Lovas, 2005: 267)

A tenger-metaphora a poszt-jaltai nemzedékek életében

A tenger-metaphora a későbbi korosztályok perspektívájából úgy tűnik, hogy nem volt más, mint a jugoszláv olvasztótégely egyenlőség mítoszának, kvázi testvériség-illúziójának tropikus megnyilatkozása. A megalkotása óta (Tolnai Ottó egyik interjújában hangzott el!) eltelt évtizedek során a jelölt korosztály képviselői különbözőképp értelmezték újra a jelenséget. Tolnai Ottó többnyire bagatellizálja egykori álláspontját, Gion Nándor visszavonta, Végel László továbbgondolta és újraértelmezte, míg mások (főleg a *Symposion* teoretikusai és kritikusai: Bányai János és Gerold László) esztétizáló/esszéisztikus kontextusban igyekeznek fenntartani a metaforát. A kulturális egyenlőség (a többségi-kisebbségi párbeszéd) illúzióját a többnyelvűség hagyománya táplálta a jugoszláv/vajdasági irodalom voztkörében. Valójában csődje is a kollektív tudatformák (mint pl. az emlékezet) talaján generálódott. Ugyanis a kolonizált, vagy a déli szerb etnikumok, a likai szerbek, vagy a történelmi Szerbia térségéből származók emlékezetéből (akik a második világháborút követően a Vajdaságban települtek le, illetve a hatalmi/kulturális struktúrákban kaptak szerepet, s ezáltal az irodalmi diskurzusokba is beleszóltak) hiányzik az a multikulturális és transzlingvális tapasztalat, amit a közép-európai térkonstellációban Monarchia-tudatnak nevezünk, s amelynek fontos összetevőit alkotják a többnyelvűség kódjai. Vagyis a symposionista nemzedék többnyelvűnek képzelte a diskurzusát egyirányú maradt.

A regionális kulturális emlékezet és nyelv irodalmi alakzatai (oktatási példák)

Juhász Erzsébet regénye és Végel László esszéi a Monarchia-tudat mint kollektív/regionális kulturális emlékezet legkomplexebb példáit jelenítik meg és értelmezik a vajdasági magyar

irodalomban. Balázs Attila idézett regénye ezt a jelenséget nyelvi szinten is érvényesíti – kockáztatva azt a veszélyt, hogy a nagyregény egyes nyelvi alakzatai a nem a pannon térségből származó befogadó számára dekódolhatatlanok maradnak.

Hogy a kulturális identitás fogalma mennyire összetett jelenséget takar, jó példa arra, hogy a nem vajdasági befogadó számára bizonyos térségi anekdoták és metaforák, mint pl. az angol pázsit-anekdota, a tenger-metafora, a limes-történet és a barbár legenda jelentésköre is megfejthetetlen marad – hiányoznak ugyanis mögüle a kollektív emlékezetnek bizonyos formái. A limes fogalma a mai vajdasági magyar irodalomban nemcsak a Római Birodalom határait védő katonai védvonalat jelent, hanem (és elsősorban) szellemi határvonalat, kulturális értelmű határokat, olyan létformát, amelyre az állandó veszélyeztetettség állapota, a limesszel összefonódó „hadak útja” metaforája jellemző.

A hetedik osztályos irodalmi tananyagban is szerepel Jung Károly *Dal a hazáról* (Jung, 2002) című verse. A lírai beszélő „*maradó eszelős kóborok hazája*”-nak nevezi a Duna és a Tisza között létesült és a 20. századi háborúk után deszakralizálódott „*maradék hazá*”-t. Az „*eszelős kóborok hazája*”-jelentésben ugyanis a térségi magyar kisebbségi reprezentáció teljes kollektív kulturális emlékezete és nemzeti önmeghatározásának lényege benne van: a peremvidéki/limes-lét jelentéstartalmai és retorikai megnyilatkozásai. Megrendítően szép metaforában szublimálódik pl. a hontalan ember érzésvilága: „*Állampolgár voltam, állampolgár lettem / Pizsokszürke égbolt szétfolyik fölöttem...*” (Jung, 2008: 16) – de nem biztos, hogy egy más kulturális térben előhívja a Monarchia-nosztalgia tartalmait is.

Mindig nehézséget okoz olyan történeti/kulturális anekdotáknak értelmezése, amely a szerb nemzeten belüli etnikai csoportok másságának és kulturális különbözőségeinek megértésén alapulnak. A hivatkozott Juhász-regény (Juhász, 2001) egyik története szerint a Trianon után létesült szerb államhatalom képviselője a következőképp sértegetheti a szlovén–bunyevác származású Patarcsics Miklóst, akinek az anyanyelve szerb, vagyis elvileg „megfelelő”: „*Mi vagy te? Šta si ti, sunce ti krvavo! [...] Magyar vagy? – Ilyen nevű magyar nics! Szerb vagy? Horvát vagy? Mi vagy? Kit árultál el? A szerbeket a magyaroknak? A magyarokat a szerbeknek? A szerbeket a horvátoknak? A horvátokat a szerbeknek? Kit árultál el kinek? [...] Kettéhasítalak, s a magyar feledet áthajítom a határon, marcangolják szét a magyar kutyák, mert ott se kellesz másra. Bunyevác vagy? Olyan nincs. Ezután legalábbis nem lesz. Szitává lövünk, hogy írماغod se maradjon.*” (Juhász, 2001: 32) Ugyancsak nehéz megértenie annak, aki nem rendelkezik az értéséhez alapul szolgáló kulturális hagyománnyal, hogy mit jelent és miért szellemes a vajdasági szerb közösségekben a nem szívesen látott vendégre utaló szólás: „*Jebo te voz, koji te doneo!*” [2]. A szerb nemzet ugyanis rendkívül

rétegezett, az egyes csoportok kulturális emlékezete és nemzeti identifikációs meghatározottságai között nagyobb távolság és szakadás áll fenn, mint pl. egy vajdasági szerb és egy magyar ember kulturális önmeghatározása között. (A térségi háborúk, különösen a második világháború után a déli területekről [főleg a mai Lika vidékéről] kolonizáltak szerb népcsoportokat a Vajdaság területére – az új honfoglalók főleg vonaton érkeztek. Az őslakos szerbség nem látta őket szívesen: áthidalhatatlan kulturális szakadás áll fenn közöttük.)

Kisebb regionális különbségek adódhatnak fordított viszonylatban is: pl. a XX. század eleji Pest világának kódjai a – centrumhoz képest – vidéki gyermek számára Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényében megfejthetetlennek bizonyulhatnak. Jól értik persze ezek a diákok is a regény egyetemes emberi/közösségi tartalmait, de hosszasan kell magyarázni a grund vagy a fűvészkert fogalmát, a külvárosi élet jelenségeit számukra. Móra Ferenc *A kicskereső kisködmön* című regénye – a maga szegénységkultuszával – pedig ma már semmilyen formában sem képes megszólítani a mai gyermekolvasót, teljes mértékben értelmezhetetlen marad számukra. Más esetekben a korszaktudat hiányzik a befogadáshoz. A hetedik osztályos olvasókönyvben (Bence, 2009) szerepel Békés Pál *Vattacukor* című novellája, ami persze rendkívül érzékenyen érinti a serdülőkori történetekben érintett gyermekolvasót, a szöveg derűjét is dekódolja, viszont nem érti – magyarázat nélkül – a novella korszakra vonatkozó iróniáját, pl. az őr fogalmát.

Meglepő, hogy míg korábban nemzedékek számára jelentette a humor alapnyelvét a Karinthy-novella (pl. *A rossz tanuló felel*), a mai tizennégy-tizenöt éves diák sokkal fogékonyabb a Nagy Lajos-féle irónia iránt (pl. *Pesti gyermek*). Az összeomlott családmodell ugyanis sokkal értelmezhetőbb kategória számára, közelebb áll hozzá, mint pl. a század eleji merev gimnáziumi oktatási rendszer bírálata. A mai egyetemi hallgató sem értelmezi könnyen pl. egy Esterházy-, Garaczi- vagy Parti Nagy Lajos-szövegben a kockás ing, a pártgyűlés, a kommunista szombat etc. motívumokat. Ha egy mai általános iskolástól azt kérjük, hogy rajzolja le a számára hősként megnyilatkozó példaképet, akkor legjobb esetben transzformenszek képei tárulnak majd elénk. A népmesék és -mondák világa a kollektív tudatalattiba száműzetett.

JEGYZETEK

[1] A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektuma keretében készült.

[2] „Beszélj államnyelven!”

[3] „Baszódttál volna meg a vonaton, amelyik idehozott!”

IRODALOM

Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai*

- magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest
- Balázs Attila (2008): *Kinek Észak, kinek Dél: vagy a világ kicsiben*. Palatinus, Budapest
- Bence Erika (2009): *Olvasókönyv az általános iskolák 7. osztálya számára*. Zavod za udžbenike, Belgrád
- Gadamer, Hans Georg (1991): A nyelvek sokfélesége és a világ megértése. Ford. Egyedi András. *Athenaeum*, (1) 1: 3–14.
- Hornyik Miklós (1991): *Angol pázsit. Balkáni néprajzi kalauz*. Napló, Újvidék
- Juhász Erzsébet (2001): *Határregény*. Utószó: Faragó Kornélia. Forum, Újvidék
- Jung Károly (1991): *Barbaricum*. Fűgák és más versek. Forum, Újvidék
- Jung Károly (2002): *Mogorva Héphaisztosz. Utazás a merőlegesen: hattyúdalok, el- és leszámolások*. Forum, Újvidék
- Lovas Ildikó (2005): *Kijárat az Adriára*. Kalligram, Pozsony
- Toldi Éva (2010): A Másik megértésének stratégiái. *Tanulmányok*: Újvidék, 43. füzet, 93–103.
- Utasi Csilla (2011): A kulturális azonosság kérdései Juhász Erzsébet Határregényében = *Hungarológiai Közlemények*: Újvidék, 4. 55–64.
- Végel László (2000): *Peremvidéki élet*. Forum, Újvidék
- Voigt Vilmos (2008): Van-e kulturális emlékezete a népnek? In: Papp Richárd – Szarka Ákos szerk. *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 15–27.